Kovida Shloka #11 - Raghuvamsham Sarga 2 - Shloka 40

Links to the lecture and the class notes

1. Link to YouTube lecture on this shloka by Smt. Vidhya – https://www.youtube.com/watch?v=nPA6yl4a6e0
2. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on the shlokas present in Kovida
   - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT361XPs_ZVFu6docp_PVxfRbF
3. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT362dCx4-a-wqb7f7B-Fj1SKU
4. Link to the notes from Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh/
   https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh2/
   https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh3/

Class notes for this shloka

40. श्लोकः

https://www.youtube.com/watch?v=nPA6yl4a6e0

मूलपाठः

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ।। २.४० ।।

पदच्छेदः

सः, त्वम्, निवर्तस्व, विहाय, लज्जाम्, गुरोः, भवान्, दर्शितशिष्यभक्तिः, शस्त्रेण, रक्ष्यम्, यद्, अशक्यरक्षम्, न, तद्, यशः, शस्त्रभृताम्, क्षिणोति

अन्वयार्थः

- सः त्वम् = एवम् उपायशून्यः त्वम्
- लज्जां विहाय = व्रीडां परित्यज्य
- निवर्तस्व =प्रतिगच्छ
- भवान् = दिलीपः त्वम्
- गुरोः दर्शितशिष्यभक्तिः(अस्ति) = गुरौ वसिष्ठे आत्मनः प्रश्रयं प्रकाशितवान् अस्ति
- यद् शस्त्रेण अशक्यरक्षम् = यत् (धनम् अथवा वस्तु) आयुधेन अपि रक्षितुम् अशक्यम्

- तद् रक्ष्यम् = तद् संरक्षणीयं वस्तु नष्टं चेदपि
- शस्त्रभृतां यशः = शस्त्रधराणां कीर्तिम्
- न क्षिणोति = न हिनस्ति

अन्वयः

सः त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवान् गुरोः दर्शितशिष्यभक्तिः अस्ति । यद् रक्ष्यं शस्त्रेण अशक्यरक्षं तद् शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति ।

आकाङ्क्षा

- त्वं निवर्तस्व
    - कः त्वम् ? सः
    - किं कृत्वा निवर्तस्व ? विहाय
        - कां विहाय ? लज्जाम्
    - दर्शितशिष्यभक्तिः अस्ति
        - कः दर्शितशिष्यभक्तिः ? भवान्
        - कस्य दर्शितशिष्यभक्तिः ? गुरोः
    - न क्षिणोति
        - किं न क्षिणोति (कर्तृपदम्)? तद्अशक्यरक्षम्
            - कीदृशं तद्? यद् रक्ष्यम्
            - केन अशक्यरक्षम् ? शस्त्रेण
        - किं न क्षिणोति (कर्मपदम्) ? यशः
            - केषां यशः ? शस्त्रभृताम्

तात्पर्यम्

'गुरोः यज्ञसम्पदं धेनुं केनाप्युपायेन रक्षितुम् अशक्तोऽहम्' इति प्रवर्तमाने विस्मयं स्वस्मिन् च परिभवम् अन्वभवत् दिलीपः । तस्य शङ्कासमाधानाय सिंहः आह - "ननु गुरुधनं विनाश्य कथमहं तत्समीपं गच्छेयम् इति मा मन्यस्व । गुरुधनस्य रक्षणे तव श्रद्धा महती । प्रतिविधानाय त्वया यत्नः विहितः । किन्तु शस्त्रेणापि यस्य वस्तुनः रक्षणं न सिद्धं तद् नष्टं चेदपि त्वादृशस्य शस्त्रधारिणः अपकीर्तये न भवति । तव यशः किञ्चिदपि कुण्ठितं न भवति । अतः अलं व्रीडया ! अपगतशोकः सन् प्रतिगच्छ" इति ।

पदविवरणम्

- विहाय = वि + हा "ओँहाक्त्यागे" + ल्यप् । लटि. जहाति ।

- निवर्तस्व =नि + वृतु "वृतुँवर्तने", लोट्., म.पु., ए.व. । लटि. वर्तते ।
- दर्शितशिष्यभक्तिः
    - शिष्यस्य भक्तिः = शिष्यभक्तिः
    - दर्शितशिष्यभक्तिः = दर्शिता शिष्यभक्तिः येन सः
- रक्ष्यम् = रक्षितुं योग्यम्
- अशक्यरक्षम्
    - न शक्या = अशक्या
    - अशक्यरक्षम् = अशक्या रक्षा यस्य तद्
- शस्त्रभृताम् = शस्त्राणि बिभ्रति इति शस्त्रभृतः, तेषाम्
- क्षिणोति = क्षिण् "क्षिणुँ हिंसायाम्" लट्., प्र.पु., ए.व. । लटि. क्षेणोति / क्षिणोति ।

अन्यविषयाः

- "ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयम्" अतः आह शस्त्रेण रक्ष्यम्...
- अशक्यार्थेषु अप्रतिविधानं न दोषाय इति भावः
    - "शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यंयुद्धे चाप्यपलायनम्
      दानम् ईश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥" श्रीमद्भगवद्गीता १८/४३

अलङ्कारः

- अर्थान्तरन्यासः

छन्दः

- वृत्तम् - उपजातिः । इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा च इति वृत्तद्वयमपि त्रिष्टुब्भेदान्तर्भूतम् । विस्तरेण ज्ञातुं प्रथमश्लोकं वा अत्र वा https://niveditawordpress.com/chandas-2/#upajaatih पश्यतु ।

Word-Meaning

- सः त्वं = You, being that person (who is rendered helpless)
    - निवर्तस्व = go back,
        - लज्जां विहाय = shedding your shame (लज्जा)
    - भवान् = You
        - दर्शितशिष्यभक्तिः अस्ति = are one who has demonstrated (दर्शित) the devotion (भक्ति) of disciple (शिष्य)
            - गुरोः = towards the guru (गुरु)

- यद् अशक्यरक्षम् = That inability to protect
    - रक्ष्यम् = that which deserves to be protected
        - शस्त्रेण = using the weapons
    - तद् = that (inability)
        - न क्षिणोति = does not damage
            - शस्त्रभृतां यशः = the reputation of armed men